

Ярослав КОНДРАЧ

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ХОЛМЩИНІ В 1944–1947 РОКАХ

Проаналізовано передумови, хід та наслідки депортації українського населення з Польщі у 1944–1947 рр. на матеріалах документів Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді міністрів УРСР. Вперше реконструйовано етносоціальний портрет депортованих холмшчаків.

Ключові слова: депортація, Холмщина, поляки, українці, СРСР, УПА.

Yaroslav KONDRACH

ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN KHOLMSHCHYNA IN 1944–1947

Analyzed conditions, course and consequences of deportation of the Ukrainian population from Poland in 1944–1947 years on materials management documents for evacuation of the Ukrainian, Polish, Czech, Slovak population at the Council of Ministers of the USSR, the first reconstructed ethno-social portrait kholmshchakiv deported.

Key words: deportation, Kholmshchyna, Polish, Ukrainian, USSR, UPA.

Джерельна база цього повідомлення – документи Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді Міністрів УРСР, що зберігаються у Державному архіві Львівської області. До серпня 1999 р. вони перебували у відомчому архіві Міністерства праці і соціальної політики України, й інформація про них була недоступною для істориків. Нині їх опрацьовують і скеровують у вільний доступ.

У політичному сьогоденні ще не забулася одна з найтяжчих сторінок історії – депортація в 1944–1947 рр. українського населення з рідних теренів – Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Західної Бойківщини, Надсяння. Політика польської окупаційної влади в українському питанні на Холмщині та Підляшші потребує ґрунтовнішого дослідження, незважаючи на численні розвідки як українських, так і польських науковців¹.

¹ Див.: Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ ст. / Ю. Макар. – Львів, 2003. – 88 с.; Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / М. Горний. – Львів, 2002. – 162 с.; Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1998–2004. – Т. 1–9.

Необхідно зазначити, що Польська держава, відновивши своє буття в листопаді 1918 р., анексувавши в 1919 р. Холмщину і Підляшшя в міжвоєнні роки на державному рівні, всупереч власній Конституції і міжнародним угодам, проводила постійне знищення всього українського. Саме на Холмщині і Підляшші, як на простягнутих на захід українських землях, проводилася активна державна політика колонізації та асиміляції всіх виявів національно-політичного, культурного та економічного розвитку українців Холмщини і Підляшшя. Докладалися всі зусилля, щоби позбавити українців власної інтелігенції та загалом національної ідентичності. Одними із перших кроків польської влади на Холмщині і Підляшші були арешти українських активістів, закриття українських шкіл, сільських читалень, заборона діяльності добродійного товариства “Рідна хата”, перебирання під державну юрисдикцію церковних земель, передаючи їх та залишки державних земель (понад 17 тис. га) новим польським поселенцям-осадникам.

Відразу, в 1919 р., польська влада закрила Турковицький (на Грубешівщині) і Радочницький (на Білгорайщині) жіночі та Рогізнянський (на Красноставщині) чоловічий монастирі, залишивши лише Яблочинський чоловічий монастир на Підляшші. Цього ж року римо-католики зайняли старовинний собор на Данилової горі в Холмі. Вони реконструювали його, знявши руські бані, іконостас, художній розпис стін та вітваря, і освятили як римо-католицький костел; водночас знищили підземні крипти з домовинами єпископів і настоятелів собору, зруйнували православний цвинтар при соборі².

За даними відомого українського історика, холмщача за походженням, Івана Крип’якевича, в 424 місцевостях Холмщини було 460 православних церков, з яких у міжвоєнний період зруйновано – 217, переобладнано під костели – 194, всього залишилося лише 49 церков³. Серед зруйнованих виявилися старовинні – X–XVI ст. Перед початком Першої світової війни в Холмській губернії співвідношення між православними і католиками (іншими словами – між українцями і поляками) змінилося на користь других. За підрахунками І. Крип’якевича, православних налічувалося трохи більше 327 тис. (36,5 %) католиків – близько 405 тис. (45,1 %) ⁴.

Після відновлення Польської держави перепис 1921 р. показав різке зменшення чисельності православних на Холмщині. Так у Люблінському воєводстві, до якого відійшла більша частина українських етнічних земель, православне населення (українці) становило 14,4 %, а католицьке (поляки) – 70,8 % від загальної чисельності мешканців⁵.

Офіційна Варшава доклдала всіх зусиль, щоб обмежити участь українців у представницьких органах влади, і вже на 1930 р. у польському сеймі не було жодного холмського українця. На Холмщині і Підляшші не видавали українських

² Крип’якевич І. З історії Холмського собору / І. Крип’якевич // Холмська земля. – 1943. – Ч. 18. – 2 травня.

³ Крип’якевич І. Церкви Холмщини і Підляшшя / І. Крип’якевич // Холмський Народний Православний Календар на 1944 р. – Холм, 1943. – С. 45–49.

⁴ Крип’якевич І. Холмщина. / І. Крип’якевич – Львів, 1915. – С. 25–26.

⁵ Холмський церковно-народний календар. – Холм; Варшава, 1940. – С. 47.

газет, а з 1930 р. – обмежена доставка українських газет та книжок із Галичини та Волині. З метою ізоляції Холмщини від Галичини, де було дещо більше свободи в церковно-релігійному житті та національній діяльності, створено т. зв. Сокальський кордон, який мав перешкоджати культурним і політичним зв'язкам із Галичиною. З 1933 р. діяв закон, згідно з яким українську мову можна було використовувати лише в усному мовленні, а школярам учителі забороняли на перервах між собою розмовляти рідною мовою. Українців звільняли навіть із найнижчих урядових посад, змушуючи приймати римо-католицизм⁶.

У 1931 на Холмщині на 1 км² припадало 57 мешканців. Густота населення залежна від якості ґрунтів, найвища вона на чорноземній Грубешівщині і Томашівщині (понад 70), найнижча на піскуватій Білгорайщині (близько 50). У містах проживало на 1931р. 19 % (1964 р. – 23 %) населення. Вони були торгівельно-ремісничо-адміністративними. Найбільшим містом був Холм (1931 р. – 38 600); інші (у дужках – чисельність мешканців на 1931 р. у тис.): Грубешів (12,6), Томашів (9,6), Замосць (24,7); вже за межами української етнографічної території – Красностав (14,6) і Білгорай (13,8). Холмщина з етнічного погляду стала мішаним українсько-польським краєм. Переважали українці до 1945 р. лише у вузькій смузі над Бугом, зокрема на південному сході Грубешівщини, але не становили більшості в жодному повіті. Національно-віросповідна структура населення була 1931 р. такою (у тис., у дужках – у %): українці 149 (21,3), “калакути” – 60 (8,8), поляки – 427 (59,3), євреї – 70 (9,7), німці – 13 (0,9)⁷.

З початком німецької окупації, восени 1939 р., колонізацію зупинено. За активної участі вихідців із Галичини та Волині на Холмщині та Підляшші разом із церковним життям оживилося і національно-культурне. Відкривалися українські школи, культурні і громадські установи, чого раніше не дозволяли робити поляки. У Холмі почали діяти українська гімназія, де навчалося близько 900 учнів, духовна семінарія, технічна і ремісничі школи, професійний український драматичний театр під керівництвом Назара Ободзинського. У Грубешеві відкриті вчительська семінарія і торговельна школа; у Володаві й Білій Підляській – торговельні школи. Надійшли у продаж українські газети, підручники, твори українських класиків, залунала українська пісня. У всіх повітових центрах виникли Українські Допомогові Комітети, які опікувалися хворими, бідними, сиротами, допомагали в організації українського шкільництва⁸. Щоправда, у 1942–1943 рр. німецька адміністрація заборонила діяльність більшості громадських структур. Розгорнуто справжню війну проти підпілля ОУН–УПА.

Утиски українців продовжувалися і після вступу на Холмщину і Підляшшя в липні 1944 р. Червоної армії. Рятуючись від переслідування та загибелі, українці змушені були покидати в 1944–1946 рр. рідні землі згідно з “Договором про переселення”

⁶ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 101–108.

⁷ Там само. – С. 68–72.

⁸ Крип'якевич І. З минулого Холмщини / І. Крип'якевич // Календар-альманах на 1943 р. – Краків; Львів, 1942. – С. 43–48.

між Польським Комітетом Національного Визволення та урядом УРСР від 9 вересня 1944 р. Згідно з Договором, переселення проводилось зі середини жовтня 1944 р. по грудень 1946 р. Оскільки в Договорі задекларовано “добровільність” переселення, то українці не поспішали з виїздом у невідомі місця півдня і сходу України або просто відмовлялися виїжджати. Щоби примусити їх переселитися з етнічних земель, польські озброєні загони з відома офіційної влади нападали на села, грабували і вбивали людей, палили їхні оселі⁹. А це активізувало акції відплати УПА.

Невдовзі опублікована угода про переселення стала несподіванкою і для українців, і для поляків, які сподівалися, що перемога Радянського Союзу та його союзників над Німеччиною автоматично поверне Польщі кордони 1939 р. Українці ж сподівалися на повернення автохтонних земель за Сяном і Бугом. Із пропозицією про повернення цих земель 20 липня 1944 р. Микита Хрущов звернувся до Сталіна. Він пропонував утворити Холмську область, до якої увійшли б Холм, Грубешів, Томашів, Замосць тощо (територія 12 310 км², населення 797 039 осіб) і Дрогобицьку область із Пшевурськом, Перемишлем, Ярославом, Сяном, Ліском та ін. (територія – 6136 км², населення – 509 448)¹⁰. Однак ця пропозиція залишилася без відповіді, бо все було вирішено в Тегерані 1943 р. У процесі виконання угоди 1944 р. добровільних зголошень на в’їзд в Україну виявилось мінімум.

Вже після закінчення війни серед білого дня у неділю, 6 червня 1945 р., був здійснений напад бандитів, одягнених у польську військову форму, на село Верховини Красноставського повіту, розташоване на віддалі 12 км від Холма, де без жодного пострілу закатовано, зарізано ножами, заколото багнетами 194 українці, поміж якими було 65 дітей. Проводирем убивць був учитель місцевої школи Я. Казановський, який водив їх і показував, де мешкають українці, яких тут же вбивали. Це діялось уже в народній Польщі. Так поляки очищували терени Холмщини і Підляшшя від українців, мотивуючи свої дії боротьбою з УПА¹¹.

За подібним сценарієм відбувалися події в селі Сичин Холмського повіту, де ще залишалася частина мешканців, яка не встигла виїхати на залізничну станцію. Перед самим Великоднем 1945 р., після обіду, в село на возах, заїхала велика група озброєних поляків, які ходили по хатах і вбивали всіх, хто не зумів сховатися: людей похилого віку, жінок, дітей, які нічого не вчинили проти поляків і самої Польщі¹². Зрозуміло, що такі дії польських силових структур змусили українців організувати збройний спротив.

На 1 жовтня 1945 р. депортація закінчувалась у таких повітах: Холмський – евакуйовано 8 283 господарства або 31 250 осіб, тобто 97,7 %; залишилось евакуювати 194 господарства або 828 осіб. Білгорайський – евакуйовано 4 260 господарств або 16 343 особи, тобто 94,4 %; залишилось евакуювати 250 господарств

⁹ Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1944 рр. / М. Горний. – Львів, 2007. – С. 82–89.

¹⁰ Інформаційний бюлетень. Об’єднання товариств депортованих українців “ОТДУ”. – 2004. – 9 вересня. – № 12.

¹¹ Літопис УПА. – Т. 39: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / [відп. ред. Потічний П., Шпак С., Штендера Є.]. – Торонто; Львів, 2003. – С. 9–15.

¹² Процюк В. Книга пам’яті 1944–2004 / В. Процюк. – Львів, 2004. – С. 42–47.

або 1 364 особи. Томашівський – евакуйовано 7 076 господарств або 24 931 особу, тобто 84,4 %; залишилось евакуювати 1 300 господарств або 4 153 особи. Новосанчинський – евакуйовано 3 982 господарств або 18 448 осіб, тобто 78,5 %; залишилось евакуювати 1 090 господарств або 4 892 особи. Горлицький – евакуйовано 2 867 господарств або 12 804 особи, тобто 71,6 %; залишилось евакуювати 1 840 господарств або 6 808 осіб. Грубешівський – евакуйовано 10 041 господарство або 35 073 особи, тобто 71 %; залишилось евакуювати 2 043 господарства або 7 559 осіб¹³.

У 1944–1946 рр. із Холмщини і Підляшшя депортовано близько 183 тис. українців. Їх скерували переважно на південь України: в Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Миколаївську, Одеську та Херсонську області. Оскільки виселенням було важко пристосуватися до степового клімату і колгоспного ладу, а крім цього, в цих областях тоді панував голод, то вони залишали привезене зі собою майно і самотужки, з великими труднощами, поверталися ближче до дому – на захід України: у Волинську, Рівненську, Львівську, Тернопільську області, які ближчі їм у кліматичному, релігійному і мовному плані. Тут вони частково проживають і нині¹⁴.

При виселенні українців у СРСР радянські переписувачі оформляли документи, основу яких складали посімейні списки та описи майна. Спочатку заповнювали анкети. Посімейні списки мали такі графи: номер за порядком; прізвище, ім'я, по батькові; рік і місце народження усіх членів сім'ї, починаючи з голови двору; стать, родинне відношення до голови двору; область, до якої переселялися; зрідка – дата переселення. Цінна інформація міститься в описах майна: прізвище, ім'я, по батькові голови двору; населений пункт; кубатура житлових і господарських будівель і їх вартість; кількість землі; загальна вартість залишеного майна. Так, вартість залишеного майна українцем Бігуном Іваном Максимовичем (с. Василів Великий Грубешівського повіту Люблінського воєводства) становила 17 185 крб. При переселенні було залишено: житловий будинок – 200 м, сарай – 150 м, складські приміщення – 250 м, будівлі поза садибою – 40 м, будівельного матеріалу – 5 м, землі – 6 га, зокрема орної – 6 га¹⁵.

Але треба зазначити, що переписувачі не надто переймалися проблемами переселенців і спалені будівлі не заносили у списки. Так, в описі майна цієї особи записана тимчасова (побудована після пожежі) будівля, а не спалена поляками під час нападу 22 березня 1944 р. велика хата. Земля, скільки її було в господарстві,

¹³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.

¹⁴ Див.: Українці Закарзоння. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції та спогади з нагоди 60-річчя депортації автохтонних українців з Польщі, м. Бучач, 29–30 вересня 2005 р. – Львів, 2007.

¹⁵ ДАЛО. – Ф. Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.

в загальну вартість майна не входила, хоч її і записували, і оцінці не підлягала. У той же час кожне плодове дерево оцінювалось у 20–30 крб¹⁶.

У переписі майна був очевидний суб'єктивізм, оскільки одні й ті ж будівлі в різних повітах оцінювали по-різному. За відсутності житлових і господарських будівель (спалених поляками) оцінці підлягали лише сад і залишені посіви. Сума тут була теж невеликою – від 100 до 700–800 крб. Досить дорого оцінювали ліс, який закріплювався за тим чи іншим господарством (за умови порядності і скрупульозності переписувачів). Переважно, вартість залишеного майна в описах коливалася від 1 до 20–25 тис. крб. за тодішніми цінами. Ніхто депортованим не відшкодував фактичної вартості їхнього майна¹⁷.

Як свідчать документи Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді міністрів УРСР з Державного архіву Львівської області, в 1945–1946 рр. із Холма до України переселено близько 653 особи. З цієї кількості – 289 (44%) чоловіки, а 364 (56%) репрезентували жіноцтво. Загальна кількість родин, яких депортували, становила – 223. Звичайно, що у громаді були й багатодітні сім'ї (18 родин), а саме: Пукало, Борис, Козак, Чулюк, Костюк, Красун, Дирко, Юзюк, Князюк, Бабійчук, Пален, Гарашуко, Лірун, Колубський, Чепель, Сталняк, Щира, Рабовак, тобто майже кожна десята сім'я переселенців мала по троє або й більше дітей¹⁸.

Що стосується поділу громади за професійною ознакою, то вона представлена так: робітники – 23%, хлібороби – 5%, інтелігенція – 5%, а решта – безробітні, учні, пенсіонери, домогосподині тощо. Якщо розглянути міську громаду за соціально-фаховим зрізом детальніше, то встановимо низку нових фактів, які демонструють важливу роль і місце українства в соціально-економічному та культурно-освітньому житті довоєнного і воєнного Холма.

На підставі офіційних документів можемо також простежити географію переселення українців із Холма – в основному це були південно-східні українські області: Одеська – 261 особа (40%), Миколаївська – 29, Запорізька – 37, Дніпропетровська – 67, Херсонська – 22. Західні області: Волинська – 105, Рівненська – 62 особи. На долю решти областей, а саме: Київської, Кіровоградської, Харківської, Львівської, Житомирської та ін. – біля 10% від загальної кількості депортованих¹⁹.

Що стосується містечка Володави, то з нього переселено 137 мешканців. Із них жінок – 77 (56%), а чоловіків, відповідно, – 60 (44%). Загальна кількість родин – 52. У цих родин було 49 (36%) дітей. Очевидно, були й багатодітні сім'ї (Кураш,

¹⁶ Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 699–702.

¹⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. – Т. 2: 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с.

¹⁸ Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.

¹⁹ Там само.

Шиманські, Шульгами, Ставоракаші, Саган, Домброви). За професійним поділом громада поділялася так: кухарка – Марія Каліш; міліціонер – Василь Матейчук; швець – Мусій Кураш; вчителі – Людвіга Краєвська, Микола Мікольський, Іван Антонюк; тесля – Петро Курилович; медик – Андрій Слєбїк; священники – Іван Яцюк, Володимир Пастернак, Філіп Серєда, Іван Данілевич; машиністка – Людмила Бакмінська; пекар – Антон Денисюк; маляр – Павло Купчинець; бондар – Михайло Домбров; бетонщик – Володимир Лисак; пасічник – Сава Фидельський; шофер – Василь Шуляк; торгові робітники – Александр Притчук, Кузьма Приступа, Філіп Сай; швець – Микола Алексюк; рахівник – Сава Мазурок; робітник – Андрій Ковальський; службовець – Степан Дидич, Лідія Галійчук; служитель культури – Василь Куковський; хлібороби – Федір Шиманський, Олексій Протас, Петро Протас, Степан Шульгам, Михайло Фушук, Дмитро Адамюк, Станіслав Кухарчук, Елізавета Кульчинець, Роман Саган, Данило Мелянчук, Філіп Бабичук, Степан Куковський, Роза Конашек, Текля Лопатюк, Прокоп Вибач²⁰.

Мешканців Володави в основному виселяли в західні українські області: Тернопільська – 53, Волинська – 30, Рівненська – 6, Станіславська – 3, Львівська – 1. Решта мешканців – в інші регіони, а саме: Дніпропетровську – 14, Одеську – 9, Херсонську – 5, Полтавську – 5, Запорізьку – 3, Дніпропетровську – 14, Миколаївську – 6, Харківську – 2.

Натомість із Замостя було депортовано 294 мешканці: чоловіків – 125 (41%), а жінок – 169 (59%). Загалом ця громада складалася з 97 родин. Чисельність дітей в них – 120 (40%). Що стосується поділу громади за професійною ознакою, то тут простежується така ж тенденція, як у Холмі і Володаві: вчитель, священник, хлібороб, робітник тощо. На відміну від мешканців Володави, жителів Замостя розселили здебільшого в південно-східних областях: Миколаївській – 133, Одеській – 75, Запорізькій – 20, Херсонській – 19. У західні області, а це зокрема: у Львівську переселили 28 осіб, Рівненську – 10, Волинську – 2, Вінницьку – 2.

3 міста Томашева було виселено – 577 осіб. З них чоловіків – 237 (41%), а жінок, відповідно, – 340 (59%). Щодо географічного розселення переселенців міста Томашева, то вони, на відміну від попередніх міст, були депортовані практично в одну область, а саме – Запорізьку (понад 90%). Решта – рівномірно в інші області України (Львівську, Дрогобицьку, Одеську, Дніпропетровську, Ворошиловоградську)²¹.

Тисячі автохтонних українців, яким вдалося залишитися на Холмщині, в 1947 р. були насильно виселені на західні і північні понімецькі землі Польщі в результаті військової операції – акції “Вісла”. Вона почалася 28 квітня 1947 р. Для її проведення задіяно п’ять дивізій піхоти Війська Польського, дивізія внутрішньої безпеки та додатково три полки моторизовані і саперні, загалом сім дивізій війська

²⁰ ДАЛО. – Ф. Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150.

²¹ ДАЛО. – Ф. Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150. Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.

(приблизно 20 тис. осіб). Війську допомагали сотні місцевої поліції та управління безпеки. В офіційній пропаганді причиною депортації українців вказано боротьбу з українським підпіллям УПА. Але дії УПА були лише приводом для виселення, а насправді основною метою акції “Вісла” було повне очищення від автохтонних українців територій, на яких вони тисячоліттями проживали, та їх асиміляція серед поляків у місцях виселення²².

Група Війська Польського почала депортацію в Люблінському воєводстві 10 червня 1947 р., тобто після її закінчення, зокрема в Лиському, Сяниському й Перемиському повітах. Депортація охопила шість повітів: Біла Підляська, Білгорай, Володава, Грубешів, Томашів-Люблінський і Холм. Необхідно зауважити, що відділи УПА дислокувалися постійно тільки у двох із них – Грубешівському й Томашівському, а в інших було лише українське населення. При цьому питання чисельності жертв депортації з Люблінського воєводства залишається відкритим через значні розбіжності в різних державних статистиках²³.

Депортація відбувалася чітко за інструкцією, згідно з якою о четвертій годині ночі військо оточувало призначене для виселення село і вранці повідомляло мешканців про виселення. Люди мали лише декілька (зокрема три) годин, щоб зібрати все важке майно, яке мало поміститися на возі. Потім колона мешканців під військовим конвоєм їхала до збірного пункту. Під час виселення були випадки побиття і навіть убивств українців військовими та поліцією. У збірних пунктах накопичувалося по кілька тисяч людей, які по декілька днів перебували просто неба під військовою охороною. Тут складали детальні списки виселенців, проводили арешти ворожих та непевних елементів, до яких відносили й інтелігенцію, духовенство, діячів культури, свідоміших й активніших селян та підозрюваних у нелояльності. Зі збірних пунктів депортованих українців направляли в пункти завантаження на п’ятох залізничних станціях: Белжець, Буг Володавський, Холм, Вербоковичі, Звіринець²⁴.

Всі транспорти з Холмщини і Підляшшя під конвоєм їхали до Любліна, а звідти – на захід чи північ на розподільчі пункти – Ольштин, Щецін, Познань, Вроцлав, а пізніше – на місце поселення. Транспортування та поселення здійснювалося під суворим наглядом управління громадської безпеки. Останній транспорт із депортованими холмщачами (з Білгорайщини) відійшов 8 серпня зі станції Звіринець, і прибув на місце призначення (до Білогарда) на п’ятий день – 12 серпня. Зі статистичних даних опрацьованих Генеральним штабом ВП, які стосуються виселення, випливає, що з Білопідляського повіту виселено 9 266 осіб (30 ешелонів), з Білгорайського – 203 (1 ешелон), Холмського – 3 133 (10 ешелонів), Володавського – 6 543 (24 ешелони), Замостянського – 230 (2 ешелони)²⁵.

²² Макара Ю. Акція “Вісла”: характер та наслідки для українців Польщі / Ю. Макара // *Pamiętny rok 1947. – Rzeszów, 2001. – S. 190–193.*

²³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. – Т. 2: 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с.

²⁴ Процюк В. Книга пам’яті 1944–2004 / В. Процюк. – Львів, 2004. – С. 53–57.

²⁵ Misiło E. Akcja “Wisła” / E. Misiło. – Warszawa, 1993. – S. 426–428.

Хоча Операційну групу “Вісла” офіційно розпущено ще 29 липня 1947 р., акцію “Вісла” на Холмщині поновлено 22–30 вересня 1947 р., з депортацією ще 176 родин (614 осіб). Усього в 1947 р. було депортовано на понімецькі землі з Люблінського воєводства близько 45 тис. осіб²⁶.

Згідно з інструкцією, українське населення для швидшої асиміляції мало бути розпорошене і складати в місцях поселення не більше 10 % від кількості поляків. Траплялися випадки, що мешканці одного і того ж села опинялися в регіонах, віддалених на сотні кілометрів. Депортованих поселяли на відстані не менше 50 км від сухопутних кордонів та 30 км від морських кордонів Польщі та обласних центрів. Українці не мали права повертатися на рідні землі, навіть тоді, коли їхні господарства не були заселені польськими осадниками. Згідно з декретом від 27 липня 1949 р., вони втрачали право власності на залишені господарства і майно. Ті, що поверталися нелегально, були арештовані. Українці, арештовані на рідних землях чи на заході, потрапляли до табору Явожно. У Явожно (біля Катовіц) на місці філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору Аушвіц, біля Освенціма, поляки створили т. зв. “Центральний табір праці”, де в 1947–1949 рр. утримували близько 4 тис. (3 936) українців, по між ними 823 жінки і понад 100 дітей віком до 17 років. Тут була ув’язнена майже вся українська інтелігенція. Від катувань, тортур, холоду, голоду, хвороб і важкої праці в таборі загинуло 160 осіб. Внаслідок фізичних знущань над інтернованими, значна їх частина вийшла на волю з підірваним здоров’ям. У середині 1950-х років загорожу і бараки Явожного з мурами знесли, ніби їх не було, і в колишній комуністичній Польщі суворо заборонили про них навіть згадувати²⁷.

На місцях поселення українці були позбавлені можливості навчати своїх дітей української мови, не мали доступу до книг і преси рідною мовою. Їм забороняли культурно-освітню діяльність. Вони перебували під постійним поліційно-адміністративним контролем без права переміщення в інші місця поселення. Операція “Вісла” принесла втрати, наслідки яких відчуваються і до сьогодні: фізичні й моральні страждання тисяч людей, вигнаних із власних господарств, безповоротне знищення багатой, а подекуди унікальної матеріальної і духовної культури Холмщини.

Як відомо, сейм демократичної Польщі не засудив акцію “Вісла”, не визнав злочинним ув’язнення українців у Явожно і не реабілітував їх. Не визнано протизаконність декрету від 27 липня 1949 р., яким позбавлено українців – громадян Польщі – їхньої землі і майна. Пам’ять про депортацію великої гілки автохтонного українського народу залишиться як тогочасний докір польській владі.

²⁶ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – С. 236–238.

²⁷ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 121–128.